

IV. Təzadlar arasında: bütövlüyün və cılızlığın savaşı

Bir vaxt ustadım Şahmar Əkbərzadə Çingiz Aytmatovun yaradıcılığında danışıq deyirdi ki, əgər bu dünyanın az-çox söz qanan bir adamı "Əsrə hərəkət gün"ü, "Qiyamət"i və Çingiz Aytmatovun digər əsərlərini oxumadan bu dünyadan gedirsə, şəkiz, onu bədbəxt adlandırmıq olar.

Zənnimcə, Şahmar Əkbərzadənin - Çingiz Aytmatovu "Mən "Manas" m oğluyam" publisistik əsəri ilə Azərbaycana ilk dəfə gətirilmiş müfəkkir şair-publisistin bu qonağı çox doğrudur. Mənavi mühitini zənginləşdirmək yolu XX əsrdə və zaman göstərir ki, indiki və gələcək əsrlərdə də Çingiz Aytmatovdan keçir. Yaddaşın mənliliyi qorumaq fenomeni olduğunu kimsə inkar edə bilməz. Baxmayaraq ki, Çingiz Aytmatov bütün yaradıcılığında bəşəri mövqedə dayanır. O, eyni zamanda milli yaddaşın qaracuxası olaraq əsərlərində axıra qədər əqidəsinə sadıq qaldı.

Çingiz Aytmatovla bağlı yaddaş pritiçəsinin mətnin əvvəlinə çəkməyimiz təsadüfi deyil.

Hər bir regional mühitin özünəxas həyat cizgiləri var. Və bu cizgilərin aydın və aydın olmayan labirintlərindən keçməklə həyat həqiqətlərinə yaxınlaşmaq nəinki mümkündür, hətta zəruridir. Bu baxımdan Moskvada yaşayan yazıçı-publisist Ulduz Qasımın yaradıcılığı çox xarakterikdir. Onun

Zənnimcə, retrospektiv üsul - keçmişə işıq salmaqla görü bildiklərimizi bir daha oxucu diqqətinə çatdırmaq, fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün müəyyən körpü vasitəsidir.

İndi Zöhrə Leningraddadır. Bəli, bu hadisələrin o vaxtıdır ki, hələ Sankt-Peterburq yox, Leningrad deyirdik Rusiyanın ikinci möhtəşəm şəhərinə. Bəlkə də təzədən təfərrüatı varmağın yeri yoxdur, əsas odur ki, Zöhrə özünün razılığı ilə - bəlkə də oğurlanmış sevgisinin qəhrindən, acı kədərindən yaxasını qurtarmaq üçün özünə də məlum olmayan dünyaya keçid üçün addımını zəruri hesab edib. Və bu addım onu kəskin həyat təzadları ilə üz-üzə qoyub.

Zöhrə ailə qurandan bir neçə gün sonra həyat yoldaşı ilə Leningrad köçməli olur. Əslinə qalsa, ailə qurmaqla onun həyatının ön faciəyə səhnələri zəncirvari şəkildə bir-birini izləməyə başlayır. Bəlkə də bu barədə yuxarıda danışmışıq. Elə ilk gündən Zöhrə hiss edir ki, o ruhuna, varlığına tamam yad olan bir mühitə düşüb.

Artıq Zöhrə Rubikonu keçmişdi. Rubikon qədim Roma dövründə Romanın mühafizəsi baxımından xüsusi şərt idi. Döyüşə gedən legionlar - idialı sərkərdələr döyüşdən qayıdarkən Romaya icazəsiz daxil ola bilməzdilər. Görək Romadan ətrafından keçən Rubikon çayının sahilində dayanıb senatdan icazə istəyəydilər. Sərkərdə və onun ordusu yalnız senatın icazəsindən sonra Romaya daxil ola bilərdi.

nadanlıq bayquşları kimi onu hər an qara niyyətə necə izlədiklərinə dözümlü göstərir. Ən xırda, ən kiçik insanı münasibəti bu ailədən kimdənsə görəndə bunu möcüzə baş vermiş kimi qarşılayır.

Böyük şəhərdə Zöhrə kimsəsizdir. Və elə bu şəhərə çatan kimi o, ərinin necə bir vəcsiz, çürük məxluq olduğunu və bütün həyatını yalanlar üzərində qurduğunu başa düşür. Amma necə deyirdilər, o artıq zohərini başa çəkmişdi və boğazında saxlaya bilməzdi. Elə bu dərəcədə qəddar münasibətin özünü dözümlü göstərmək əslində qətiyyətlə doğru deyil.

Zöhrə bəzi məqamlarda Vüqardan insani münasibət hiss edəndə nə qədər sevinir. Onun düşüncəsində bu münasibət xüsusi ümid qiğilemlərinə çevrilir.

Tikintidə işləyən Vüqar qəzaya düşür, ikinci mərtəbədə yığılır. Bu barədə Zöhrəyə məlumat verilmir. Tanımadığı, bilmədiyi şəhərin onun üçün dumanlı küçələrində, bir sözlə, qarantlı həyatında Vüqarı necə çətinliklə axtarır, onu xəstəxanaya da tapır. Burada onun Vüqarla görüş səhnəsi dəyərlidir.

Həyatdan aldığı ilk zərbədən sonra Vüqar sanki adam olur. Xəstəxanadakı Bəhram kişi ilə dialoqda Zöhrəyə insani münasibətin ifadə edir və bu Zöhrəni çox sevindirir. Vüqarın həyatı üçün ürəyi osən Zöhrə onu çox çətinliklə evə gətirir, müalicəsinə qayğı göstərir, sanki onu yenidən həyata qaytarır. Düşünməklə olar ki, bundan sonra Vüqar yaşadığı həyatın həqiqə-

ni də insanların yanında biabır etmə, Başqaları danışanda sözünü yersiz kəsmə, Bilsəydiniz ona nə qədər yalvarırdım. Başa salmağa çalışırdım. Soruşurdum həmişə: "Niyə özünü hər şeydə haqlı sanırsan? Nə bilirsən dediklərin doğrudur? Sən ki dahi, filosof deyilsən. Bir düşün deyilənləri, başına vur, sonra qərar ver. Axi beləliklə özünü hamının gözündən salırsan. Sonda özünə nifrət qazana bilirsən tanışlar arasında. Onsuz da qərib eldə, qərib ölkədə yaşayırsız. Özümüzlə çoxlu dost-tanış qazanmalıyıq. Biz bir ailəlik. Səhər, o biri gün övladları camağa ola bilər. Allah qismət etsə, onları cəmiyyətə tanımaq üçün, özlərini burada yaxşı hiss etmələri və ümumiyyətlə, yaşamaq üçün, insanlıq üçün adamın ətrafında dostu, tanış olmalıdır. Axi biz insanıq... Axi biz insanıq... insanıq... Bunu gərək biləsən... Biləsən. Sən balaca uşaq deyilsən. Niyə bunları başa düşmürsən? Niyə hər dəfə evdən qonaqlar gedəndən sonra mən bunları sənə deyirəm? Sən otuz yaşına çatan bir insansan. Niyə mənə bu qədər əzab verirsən? Düşünürsən ki, hər dəfə bunları sənə deyəndə həzz alıram? Ya özümün üstünlüyünü sübut edirəm? Və ya səni alçaltmaq istəyirəm? Yox, yox, yox... Əziyyətlə çəkirəm, içim alışır. Nə edəcəyimi bilmirəm. Bunları sənə necə deyəcəyimi bilmirəm. Sonra da deyirəm bəlkə deməyim? İçimi fikirlə param-parça edir. Bas mən deməsam, kim deyəcək? Əgər indiə kimi deyən olmaybsa, bunları sənə öyrədən

III. "QURBƏT ZÖHRƏSİ"NDƏ DÜŞÜNCƏ DÜYÜNLƏRİ

həyat hadisələrinə son dərəcə yaxın olan əsərləri göstərir ki, müəllif bu hadisələrin həqiqət mahiyyətini kifayət qədər aydınlığı ilə dərk edir. Yaxşı tanıdığı, bəlkə də prototip olaraq özünün obrazını yaratdığı əsərlərində zəngin faktlarına diqqətə milli düşüncənin çatlarına söykəti cəlb etməyə çalışır.

Çat nə qədər təbiət fenomenidir, bir o qədər də cəmiyyət fenomenidir. Təbiətdə quraqlıq baş verəndə torpaq çatlayır, təbiətdə zəlzələlər olanda yer daha ciddi şəkildə çat verir. Cəmiyyətdə də təqribən belədir. İnsan mühitinə arxa çevrəndə, müəyyən nəsil-tayfa münasibətlərindən kənarında olan sanki ictimai nəzarətdən çıxır və beləliklə fərdlə ümumi arasında çat baş verir.

Çatın başqa bir tərəfi də var. İnsan yaşadığı mühitin normaları - bu normaların eybəcər, yaxud daha üstün olmasının fərqi yoxdur - dərk etməyəndə, ruhuna, düşüncəsinə yığa bilməyəndə onun varlığında çatlar yaranır. Bu, məsələnin mənavi tərəfidir. Cismani tərəfində isə buna infarkt deyirik, bədxassəli şiş deyirik, vərom deyirik, son nəticədə insultla qurtaran stress deyirik.

Ulduz Qasım "Qurbət zöhrəsi" romanında sanki insanlığın çatlarla müşayiət olunan faciəsinə vermək yolu seçir. Və bu istiqamətdə bədii-psixoloji tədqiqatını əsər boyu davam etdirir.

Zöhrə kənddə, çox dəyərləli ailə mühitində böyümüş bir qızıdır. Onun çoxqanadlı arzuları var. Bu arzularına doğru inamla yeriməkdədir. Həyat addımları da kifayət qədər qətiyyətlə və inadlıdır.

Amma onun daxili-mənavi mühitində sağlam bir ailənin anası olmaq istəyi gətdikcə iradəsinə üstün gəlir. Çox güman ki, onun iradəsində baş verən bu çat ilk və dəyərləli sevgisinin oğurlanmasıdır.

Sezar ilk dəfə icazəsiz olaraq Rubikonu keçmişdi və hakimiyyəti ələ almışdı.

Ola bilsin ki, başqa da sərkərdələr icazəsiz Rubikonu keçmək təşəbbüsündə olublar. Amma qazandıqları dar ağacı, yəni ölüm cəzası olub. Tarix bu barədə başqa məlumat vermir.

Zöhrə Rubikonu keçmişdi, onun gəriyə yolu yox idi. O, kimsədən də imdad gözləmək, kömək ummaq imkanlarını da itirmişdi. Baxmayaraq ki, atası, anası, qardaşı, yəni bütövlükdə mənsub olduğu ailə hər vaxt ona dəstək göstərməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Telefon zəngləri ilə onun haqqında məlumat da almağa çalışırlar. Zöhrə məhz Rubikonu özü keçdiyinə görə və başına gələn hadisələrdə cavabdeh yalnız özünü hesab etdiyinə görə bu barədə heç kəsə məlumat vermir.

Zöhrənin özü də müəyyən ziddiyyətlər daşıyıcısıdır. İlk baxışdan güclüdür, qüdrətlidir. Fikrindən, məramından təmək niyyəti deyil. Ən dəhşətli təzadlarla qarşılaşanda belə dözümlü özü üçün ən üstün müdafiə səngəri hesab edir. Birmənalı şəkildə demək olar ki, nadanlar mühitinin Zöhrəsi axıra qədər öz parlaqlığını itirmir, işığını qoruyub-saxlayır, ancaq bu ona asan başa gəlir. Hər bir qarşılaşdığı kəskin təzadın önündə fikrindən, məramından dönməyə, daxili sarsıntılar içində yaşayır. Və onun ən yaxın sırdaşı bu hallarda göz yaşlarıdır. Bütün hallarda cavabını tapmadığı sualların önündə hönkürtü ilə ağılaşmağında davam edir. Onu da qeyd edək ki, bu hönkürtü ilə ağılaşmaq Zöhrəni sanki bütün həyatı boyu müşayiət edir. Bu o deməkdir ki, Zöhrə düşünmədən seçdiyi yolun əzabını həyatının ən dəhşətli cəzası kimi yaşamağında davam edir.

Ərə gəldiyi Vüqarın anası Bəsirənin və bu ailədə olan bəzi digərlərinin

tinə dərk edəcək. Zöhrənin onun üçün kimliyini anlayacaq. Çox təəssüf ki, bu münasibət çox davam etmir.

Vüqarın səhhəti qismən yaxşılaşır. Onun tanışi Nəriman Ər arvadı Baharla Vüqarı yoxlamağa gəlir.

Zöhrə ən məhdud imkanlarını belə cəmləyərək qonaqları ıvratla qarşılamaya çalışır, yaxşı süfrə hazırlayır. Vüqarın süfrə arxasındakı hərəkəti, qonaqlara etinasız münasibəti və ən başlıcası, arvadını aşağılamaq cəhdi Zöhrəni təzədən sarsıdır və Zöhrə bir daha inanır ki, bu adam çətin ki, özünü qavraya.

Ər arvadını süfrə arxasında aşağılayan Vüqarın davamlı şəkildə qanmazlıq göstərməsi, adı insani münasibətin tələblərini gözləməməsi Zöhrəni dərindən düşüncələrə çəkir. Şübhəsiz, Zöhrənin əhvalı pözulür, amma o, bunu biruzə vermir. Süfrədən qalxıb hamama keçir, qapını bağlayır. Əvvəlki və özünə sadıq silahını təzədən işə salır: yəni ürək dolusu ağlayır. Və bundan sonra yazıçı Ulduz Qasım Zöhrənin mənavi sarsıntılarını göstərən daxili monoloquunu təqdim edir: "Bahar da, həyat yoldaşı da yaxşı bildirilər nəyə görə kefsizəm. Amma heç kim bunu mənim üzümə vurmaq istəmir. Vüqarın danışığını bilməməsi mənə o qədər kədərliyəndir ki, nə edəcəyimi, dərdimi kimə deyəcəyimi bilmirdim. Evə bir adam gələn kimi yersiz sözlərlərdən başına duman çökürdü. Elə bildirdim onu belə yersiz danışmaqlardan, hərəkətlərdən danışdura biləcəyəm. Bir ümid mənə hər zaman ən son sözümü deməkdən çəkirdirdi. Son addım atmağa qovmurdu. Fikirdən, qəhrəndən ölürdüm. Həmişə evdən adam gedəndən sonra bunları danışırıdım. Ona yalvarırdım ki, insanların qəlbini qırma. Onları alçaltmaqdan vaz keç. Evinə gələnlərə hörmətlə yanaş, sözünü ağzında bişir çıxart. Özünü də, mə-

olmaybsa, bundan sonra kim öyrədəcək? Kim?... Niyə mənə bu qədər sualların qarşısında aciz qoyursan? Bir az anlayışlı olsan, dünyanı dağılacaq? Tanımanı gopacaq? Bir ətrafına fikir ver, gör insanlar necə özlərini aparırlar, necə hərəkət edirlər? Gör-götür dünyasıdır. Hər insan hər şeyi bilməz. Bu doğrudur. Amma öyrənir, götür, götürür. Əgər doğrunu bilmirsənsə, bəri sus, danışma. Axi insan dirlməyi də bacarmalıdır. Mən bir bunu bilirəm ki, dirlməyi bacaran insan hər şeyi öyrənir. Necə deyiblər, "bilməmək ayıb deyil, bilməyi öyrənməmək ayıbdır". Deyənlə nə gözlə deyib... Bir də axı sən sadəcə orta məktəb təhsili almış bir adamsan. Elə bir elmli, təhsilli insan olsaydın, yəni düşünürdüm ki, haradansa, nədə bir şey öyrənib. Mənim günümə sən bax. İndi də oturub balaca uşaqları öyrədən kimi insana danışmaq, özünü gələn-gedənin yanında necə aparmaq lazımlı olduğunu öyrətmək gərəkir. Eşitsəydi kaş! Nə qədər zor bir duruma düşdüyümün fərqindəydim...". Bu monoloq əslində bir insan həyatının bütöv romanıdır. Bəlkə də Zöhrənin kimliyi haqqında əsərdə digər məlumatlar olmasaydı belə, bu monoloq onun hansı mənavi dəyərlərə tapındığını və ən başlıcası, necə bir nadanla üz-üzə qaldığını, necə bir qanmazla baş-baş yaşadığını anlamaq üçün bəs edərdi.

İlk dəfə "canlı roman" termininə Əjdər Olun "Lo" romanını oxuyarkən müəllifin ön sözündə rast gəlmişəm. Həqiqətən, həmin əsəri oxuyarkən dövrün şahidi kimi özümü o əsərin içində hiss etmişəm. Və orada yazılanların çoxunu oxşar mühit olaraq özümün də yaşadığını görmüşəm.

(Davamı 5-ci səhifədə)

III. "QÜRBƏT ZÖHRƏSİ"NDƏ DÜŞÜNCƏ DÜYÜNLƏRİ

(Əvvəlki 4-cü səhifədə)

Deyəsən, Vaqif Bəhmənli Ulduz Qasımın "Qürbət zöhrəsi" əsərini canlı roman adlandırdı. Düşünürəm ki, dəqiq təyinetmədir. Çünki əsərin hər bir epizodunda real həyat hadisəsini görmək mümkündür. Hətta Zöhrənin ifrat dərəcədə dözümsüz olması belə bir oxucu kimi mənə nə qədər ağırdır, bunu da mövcudluğunu qəbul edirəm. Çünki bizim kəndimizdə də Zöhrələr olub və deyiblər ki, o filan ailədə baş çıxardır, iti ayağından bağlasan belə, orada dayanmazdı. Bəli, iti ayağından bağlasan, dayana bilmədiyini mühtədə dayanır. Əslində bu dayanmaq deyil, bə, dözə-dözə ölümü qarşılamaqdır, zilləti yaşamaqdır.

Zöhrə Leninqraddan pasport qeydiyyatına düşmək tələbini təmin etmək üçün rayona qayıtmalı olur. Azacıq həqiqət imkanı olan, vəziyyətə düzgün qiymət vermək gücündə olan hər hansı bir oxucu bunu Zöhrənin düşdüyü girdəbdən xilas yolu da hesab edə bilərdi. Çünki Zöhrəni artıq Leninqrada (yəni Vüqara) bağlayan heç nə yox idi. Pasportu ilə birgə qaçdı. Düşüncə olardı ki, düşdüyü vəziyyəti atasına, anasına anladardı. Atası kifayət qədər qürurlu adamdı. Anası haracan desən, rəngləri ayırmaq gücündə olan qadındır. Amma Zöhrə yenə də labirintdən çıxış yolu axtarmır, yenə də labirint içərisində hərəkətini davam etdirir.

Mənə oxucu kimi bir detal daha çox düşündürdü. O hansı ailənin içərisinə qayıtdığını bildiyi halda atasının, anasının yanına yox, yenə onların yanına gedir.

Doğrudur, zamanın - vaxtın bir çox problemlərin həllində əsas olduğunu deyənələr var. Və bunu inkar etmək də düzgün deyil. Elə Zöhrənin həyatının təməlinə bu mürəkkəb məsələyə kifayət qədər cavab almaq olar. Axı Zöhrə bir növ "təcrübə kursu" keçmişdi. Kimdən, nədən ayrılı biləcəyini də başa düşmüşdü. Bəs onda Zöhrəni təzədən ətalət zəncirinə qaytaran hansı halqalar idi.

Vüqarla Zöhrənin münasibətləri baxımından yanaşanda aeroport - Leninqrad ayrılığı səhnəsi çox xarakterikdir. Sanki bir burada həyatın dəyişəcəyinə cüzi də olsa, inam hiss edirik: "Hava limanına gedəndə ürəyim əsirdi. Azərbaycanı gəzirdim. Onun havasıyla nəfəs almaq nə qədər gözəldir. Bunu sizə çatdırı bilmərəm. Vətəndən ayrı yaşamayanlar bunu bilməzlər. vətən elə bir şeydir ki, onu heç nə əvəz edə bilməz. Heç nə. Cənnəti versələr belə bu həsrət sənə yandıracaq. Külə döndərəcək. Xəstə Qasım kimi, Ağabəyim ağa kimi... Onu söndürmək üçün ancaq ayağını vətən torpağına basmalısan. Onun havasıyla nəfəs almalısan. Bu başqa bir hissdir, başqa bir yağıdır, başqa bir tutqudur. Yaşamayanlar bilməzlər, bilməyənlər də yaşaya bilməzlər. Hərdən düşünürəm ki, yəni belə bir insan varmı? Vətəni nəvəsə, harasa dəyişir? Mən buna inanma bilmərəm, inanma bilmərəm. Torpağın istisi sənə yandıracaq, yəni da, külünü çıxarsa da, elə biləcəksən ki, cənnət bağının kölgəsindəyəm. Qardaş, bu belə bir hissdir, belə bir yağıdır vallah.

-Deyəsən, bikefləyirsən gətdiyinə?

...

-Əşsi, eybi yoxdur, tezliklə qayıdacaqсан.

...

-Bax işini tez həll etməyə çalış.

-Çalışaram.

Onu aldatmaq istəməirdim. İstəmədim düşüncələrimi anlasın. Bu insanın qəlbini qırmağa haqqım yox idi. Necə də olsa, mən o insanı qəbul etmişdim. Onu incitmək böyük günahdı.

Uçağın qalxmasına az qalmışdı.

Artıq içəri getmək lazım idi.

-Di yaxşı, sağ-salamat qal.

-Sənə də yaxşı yol, dediyimi unutma.

-Yaxşı.

-Hamiya salam deyərsən.

Vüqarla sağollaşdı. Durub baxdığını hiss etdim, amma geri dönüb ona baxmadım.

Uçaqda oturub bütün olub-keçənləri gözümün önünə gətirməyə çalışırdım. Və nə qədər səhv etdiyimi anlıyırdım. Amma qəddərdən qaça bilmədim. Biz nə qədər nə qədər fərqli insanlarıq". Zənnimcə, axırını cümlədən əvvəl də mətni kəsmək olardı. Çünki Zöhrənin geri dönüb baxmaması artıq onun yaşadığı həyatın bura qədərki mərhələsinə "əlvəda" demək təəssüratı yaradırdı. Neyləmək olar? İstər xarakterlərini, insan təbiətlərini bir qəlibə yığmaq, bir formaya düzmək və ona əsgərsayağı komandan vermək mümkün deyil.

Zöhrənin tale yolu kifayət qədər ziqzaqlıdır. Onu düşdüyü ailədə cəzə edən çox az amil var. Ümumiyyətlə, yazıçı üçün hər hansı bir insan nəslə, tayfası üzərində qaranlıq bir təsir mühtəhi yoxdur. Hətta o qaranlığın da içərisində işıqlı məqamlar görə bilər. Bu işıqlı məqamlar sırasında Vüqarın qardaşı Mədət həkim, onun həyat yoldaşı Solmaz həkim kifayət qədər işıqlı insanlardır.

Ümumiyyətlə, Zöhrənin mübarizə aparmaq, bütün qaranlıqları dağıtmaq yolundakı ümidlərini qismən də olsa, qoruyan məqamlar az deyil.

Zöhrənin qaynatası, Vüqarın böyük qardaşı Mədət, onun həyat yoldaşı... hətta son məqamda Güllər... işgə çevrilən obrazlar kimi bu qaranlıq mühtəhi kifayət qədər işıqlandıra bilər.

Zöhrə kəndə gəlir. Pasport qeydiyyatından çıxarılmasını gözləyir. Və qısa müddət ərzində bu ailənin, yəni qaynanası Bəsinin müstəmləkəsi altında olan mühtəhi bütün eybəcilliklərini öz gözləri ilə bir daha görür. Ana - Bəsinin xanım Zöhrəni ən çətin durumlarda belə əzmək imkanını əldən vermir. Ona tələqin edir ki, qızı Gülləri Vüqarın dostu olan ailənin qohumuna - Sahibə sınınağa kömək etsin. Hətta bunun üçün Güllərin şəklini daim həmin adama ardıcıl göstərməsini, onu tovlamasını da təkliflə tələb edir.

Əsas odur ki, bütün bunların müqabilində Zöhrəyə qısa müddətdə də olsa, insani münasibət göstərir. Bununla sanki Zöhrəyə avans verdiyini çatdırır. Yəni oğur və məsələni həll edə bilmədən, həyatın zillətində keçəcək.

Zöhrənin tozadlı düşüncələri, bu ailənin qurtarmaq bilməyən problemləri onu ən çətin durumlarda belə az qala düşünmək imkanından məhrum edir və yenə Zöhrə yalnız ağılla təskinlik tapmalı olur: "Çıxıb çöldə dayanmışdım. Ağıla düşməyən düşüncələrimi istəməirdim. Dinib-danışmırdım. Nə deyəcəyimi bilmirdim. Axı nə deyəcəkdim ki? Özümdən böyüyü söz qaytarmaq mənim xarakterim deyildi. Bir də söz də tapmazdım belə anda. Onun qışqırbağı bir saat çəkdi. Qızlarıyla qaynatam güclə sakitləşdirdilər. Burada mənim günahım nə idi? Mədət bir şey

soruşdusa, mən günahkaram? Mən dedim ki, o nəyə soruşsun? Mənə öyüd-nəsihət etsin? Elə pis yerdə axşamlaşmışdım, nə edəcəyimi bilmirdim. Bu qadın həqiqətləri qəbul etmək istəməirdi. Baldızım güclə mənə evə apardı. Yatdığı otağa çəkilib acqarına yatağıma uzandım. Güllər nə qədər etsə də, süfrəyə getmədim. Çünki o qədər ağılaşmışdım ki, başım ağrıyırdı, gözlərim şişmişdi. Yatmağa çalışırdım. Amma gözümü yuma bilmirdim. Olanlar heç yadımdan çıxmırdı.

Deyənlər təkrar-təkrar qulaqlarında səslənirdi. Nə qədər alçaldıcı, qəlbqırıcı sözlər demək olar insana. Allahım, düşündükcə dəhşətə gəlirdim. Ömrümdə belə sözlər eşitməmişdim. Ölib gedənlər haqqında, atam, babam haqqında, anam, nəvəm haqqında nə qədər yalanlar eşitdim. Bunları hara yazmaq olar? Hara yığmaq olar? Belə sözlər üstə insan bir-birini öldürə bilər. Bu qədər iftira, bu qədər haqsızlıq olarmı, və rəbbi! Ay Allahım, yalvarıram, mənə belə insanlarla baş-baş buraxma. Mən necə dözə bilərəm bu haqsızlıqlara? Bunun hesabını necə vermək olar? Deməli, onun haqqında deyilənlər doğrudur. Qardaşım ona görə atama yalvarmış". Bir sözlə məsələ aydınlaşır, ancaq aydın olmayan məsələlər də var. Bəs görəsən, bu ailə Zöhrə kimi bir qızı oğluna gəlin etməkdə hansı məqsədləri güdüb?

Doğrudur, əsər boyu bu məqsədlər qismən də olsa, görünür. Oxumuş, aydın zəkali bir gəlinin vasitəsi ilə öz qızı Gülləri Bəsinin xanım hansısına bir münasib oğlana sırıya bilsin. Hətta bu mümkün olmayanda elə Zöhrənin öz qardaşı da bu məqsəddə müvafiq ola bilər.

Doğrudur, bu məqamlar - yəni, Bəsinin öz qızını kiməsə sırımaq istəyi kifayət qədər aydın detallarla görünür. Ancaq bizim zənnimcə, bütün bunların heç birisi bu qədər qəddarlıqlar, kəskin tələbatlar üçün əsas ola bilməz. Hər halda yazıçı çox dərin qatlarda gizlənməmiş olan bu məqama işiq salmış.

Ola bilər ki, bu yazının axırlarına yaxın dəqiq proqnozumuz unudulsun. Ona görə də bu məqamda proqnozunu son həddini göstərmək bəlkə də yerinə düşər: ÇOX GÜMAN KI, BƏSİRƏ OĞLU VÜQARIN İMKANLI AİLƏ İLƏ EVLƏNMƏSİNİ DAHA ÇOX TAMAH MƏQSƏDİ İLƏ BAŞA ÇATDIRA BİLİR. Zaman keçdikcə və ümidlərin puça çıxdığı və sürətlə reallaşmadığını görərək qılincinin nömkə qabağının, hətta dalının kəsməsi üçün siyirir bilir.

Zöhrənin bütövlükdə qaranlıq mühtəhi olduğunu demək insafsızlıq olardı. Çünki ayrı-ayrı məqamlarda Zöhrənin böyük qayni Mədətin və onun həyat yoldaşının humanist və ədalətli münasibətləri göstərir ki, bütün qaranlıqların içərisində bir işıqlı təuf də var. Bu həyatı yaşamaq üçün ümid verən məqamlardır. Mədətin anası ilə dialoqları, qarşılaşmaları, qardaşına öyüd-nəsihətləri göstərir ki, heç də həyatın qaranlıqlardan ibarət deyil. Həyatın elə məqamları var ki, orada insan gələcək üçün müəyyən ümid işıqları görür. Və bu da yaşamağa kömək edən müəyyən stimullar kimi üzə çıxır.

Zöhrə həmişə insanı yaşamağa çağırır, həyatı dəyərli göstərən məqamları özü üçün tutaqla hesab edir. Hətta o qısa müddətdə də olsa, gəldiyi kəndində qohumlarının toyunda iştirak edərkən yaşadığı iziablari kifayət qədər özünə güc mənbəyi hesab edir.

Amma bütün hallarda o, qohumları Məhəmmədlə Maralin evlənmələrinə xüsusi qibtə hissi bəsləyir. Bu da onu göstərir ki, demək, Zöhrə qətiyyən həyatdan əlini üzür, hətta özünün qaranlıq düşməyinə baxmayaraq başqalarının işıqlı düşməyinə sevinir: "Yerimin içərisində uzanıb Məhəmmədlə Maralı düşündürdüm. Əhsən onlara, öz sevgilərini qoruya bildilər. Və bütün bunları düşünəndə özümü o qədər aciz, o qədər yalnız sanırdım ki, divarlar üstümə gəlirdi. İstəyirdim durub baş götürüb harasa tanınmadığım, bilmədiyim yerlərə gedəm. Heç kimsə mənə tanınmasın, tapıb hesab sormasın. Kiməm, nəciyəm bilməsinlər. Azad və yalnız həyat sürmək istəyirdim. Amma bu mümkümmü idi? Niyə həmişə insan mümkünsüzlükləri düşünür, niyə insan həmişə olamayanların yaxşı olduğunu ağıla gətirir. Reallıqların içində həqiqət axtarır... Göylərin arxasında başqa göylər, torpaqların üstə başqa torpaq axtarır. Bu insandır axı... olanın qədrini bilməyən insan!... Xəyalların şirinliyinə uyan tək canlı... Yaxşılardan daha yaxşısını axtaran canlı... Əl çatmayanlara çatmaq istəyən tək varlıq... Rəhmətlik Bəxtiyar Vahabzadə yaxşı deyib: "... İnsan göydəki Ay kimidir, görünməyən tərəfi var...". Bu cümlədəki fəlsəfi mənə həmişə düşündürür. Kim deyirsə mən filankəsi yaxşı tanıyıram səhv edir. Heç kim heç kimi sonuna qədər kəşf edə bilməz. Çünki insanın içində gizli bir tərəfi var. Onu ancaq və ancaq Allah bilir. O yaratdığı yalın: özü sonuna qədər bilir. Heç bir fəlsəfə, heç bir elm bunu kəşf edə bilməyib, bilə də bilməz". Ümumiyyətlə, yazıçı Ulduz Qasım özünə həqiqi mənasında psixoloji düşüncə ustası kimi öz qəhrəmanlarının daxili monoloqlarına xüsusi yer verir. Onları həmin gərginliklərdə öz düşüncələrinin dərinliyinə çəkir və həmin dərinliklərdən səslərini yazıya gətirir. Bu da həm oxucunu cəzə edir, həm də ümumiyyətlə, oxucunu mənavi cəhətdən silahlandırır, məlumatlandırır, oxucunun həyat, insanlar haqqında düşüncələrinə aydınlıq gətirir.

Ulduz Qasım "Qürbət zöhrəsi" əsəri ilə sanki roman janrının bir çox növlərini bir araya gətirir. Bəs əsərdə biz sentimental hisslərin təəssüratını da görürük. Lirik-psixoloji məqamların kifayət qədər təsvirinə də rast gəlirik. Və bütün əsər boyu ailə xronikasını da ətraflı şəkildə izləyə bilərik.

Doğrudur, "Qürbət zöhrəsi" romanı birinci şəxsin dilindən danışıldığı üçün bir xətti sujetlə izləyir. Amma biz kəskin dəyişən mənzərələrlə həyatın ən müxtəlif tərəflərini görə bilərik. Müxtəlif obrazları müşahidə etmək imkanına sahib oluruq, ən başlıcası, bir-biri ilə təzad təşkil edən səhnələrlə qarşılaşırıq. Elə ona görə də prosesin istər gərgin axarla davamı, istərsə də soyuqqanlı axarı oxucunu daim özünə çəkir, həyatın müxtəlif tərəfləri ilə, hətta məkanın ayrı-ayrı sahələri ilə onu ətraflı tanış edə bilər. Biz nə qədər Leninqrad mühtəhi görürüksə, o qədər də Qarabağın Araz qırağı Hacıqulular məkanını görə bilərik.

Kifayət qədər tozadlı məqamlardır. Görürük, yazıçı hər hansı bir mühtəhi üçün əsas amil olaraq insanı qəbul edir. İstər Hacıqulularda olsun, istərsə Leninqradda. Mənfur adam Hacıqulularda mühtəhi nə qədər zəhərləyirsə, Leninqraddakı mənfur adam da o mühtəhi bir o qədər zəhərləyir.

(Davamı 6-cı səhifədə)

III. "QURBƏT ZÖHRƏSİ"NDƏ DÜŞÜNCƏ DÜYÜNLƏRİ

(Əvvəl 5-ci səhifədə)

5. Taylı tayını tapmasa...

Fərqli tərbiyənin, fərqli dünyagörüşünün arasında müəyyən ziddiyyətlər ola bilər. Ancaq bu ziddiyyətlər əsasən tərəfləri bir-birini anlamasına qədər çəkir. Ümumiyyətlə, sivilizasiyalar arasında da müəyyən dünyagörüşü fərqləri vardır. Məsələn, qərb və şərq sivilizasiyaları bir-birindən çox fərqlidir. Amma Kiplinq saydığı desək, qərb və şərq arasında olan dünyagörüşü fərqləri bir-birini əlini sıxana qədərdir. Fərqli dünyagörüşlər həttə bir-birindən faydalana da bilərlər. Demək olar ki, tarix boyu fərqli dünyagörüşləri insanlar arasında uçurum yarada bilməyib. İnsanlar biri digərini öyrənmək üçün, biri digərini başa düşmək üçün müəyyən anlaşma, ünsiyyət yolu ilə aralarındakı uçurum yaranmasına imkan vermir. Bir-birini başa düşmək istəyi onların arasında körpü yaradır.

O başqa məsələdir ki, qanalan qanımız arasında, aqillə cahil arasında, bir az da sət desək, tərbiyəli ilə tərbiyəsiz arasında güzəstisiz sülh mümkündür deyil.

Bela bir fikir var ki, yalnız gücə arxalanan tərəf intellekti işğal edərsə, bunu ancaq fiziki cəhətdən mümkün saymaq olar. Axı mədəniyyəti yüksək olan tərəf tez-gec özünün mənavi zənginliyi ilə fiziki imkanlarına güvənən tərəfi öz cazibəsinə salacaq. Bir sözlə, güc ağılla, intellektə, bir az da dəqiqləşdirsək, mədəniyyətə tabe olacaq. Tarixən barbarlar hücum edədikləri yerləri işğal edir, əraziləri talayır, hətta insanlar belə əsir götürüb dövlətlər işğalçılara məruz qoyurdular. Son nəticədə isə hücum edən tərəf mədəniyyətlə qarşılaşdığı üçün özü mədəni insanın tələbatı qarşısında aciz qalır. Barbarlar da belə oldular. Hətta qədim Roma hərbi qüdrəti ilə Ellinləri məğlub edəndə onların ecazkar mədəniyyətini, incəsənətini qarşısında öz heyranlıqlarını gizlədə bilmədilər. Qədim Roma mədəniyyəti məhz antik yunan mədəniyyətinin üzərində yüksəlməyə başladı.

Aqıl və cahil arasındakı savaş isə ən çətin anlaşılınan mərhələyə qədər davam edir. Vüqarla Zöhrənin savaşı kimi. Zöhrə cismən Vüqardan zəifdir. Amma yüksək əxlaq, mədəniyyətə sahib olduğu üçün o, Vüqarı bütün imkanlarını səfərbər etməklə işləhəyə çalışır. Biz bu işləhəyənin bir çox hallarda uğurlu nəticələrini də görürük. Təəssüf ki, Vüqarın anası, Mədətdən qeyri digər qaradamları məsələyə müdaxilə edəndə o, yenə özlü düşüncəsinə qayıdır. Yenə nədanlığı ilə sanki qürur duyur və bunu açıq-aşkar nümayiş etdirəndən belə çəkinmir. Düşüncəyə olanda ki, Zöhrənin hamillik mərhələsi, özünün ana, Vüqarın isə ata olmaq dövrü yaxınlaşdıqca onlar arasında münasibətin yeni müstəviyə keçəcəyi mümkün olacaq. Təəssüf ki, elə bu vaxt bütün varlığı ilə Zöhrənin ailəsinə nifrət bəsləyən, hər addımında, hər sözündə qisas hissi ilə alışbayan Bəsirə arvad yenidən Leninqradda peyda olur. Süd üzündə nazik qaymaq təbəqəsi kimi yaranan ünsiyyətli münasibəti bir andaca nifrət qaşığı ilə qarışdırır. Elə bil ki, südə çürümək üçün məxsusi olaraq turş maya qatır.

On qadın anası Bəsirənin gənc anaya bu qədər qəddar münasibəti o dərəcədə təzahür edir ki, az qala oxucu eybəcərləyən bu həddini qəbul etmək istəmir. Xalq arasında belə bir deyim var ki, taylı-tayını tapmasa günü ah-vayla keçər. Görünür min illərmiş müşahidələrindən keçən bu fikrin, bu qənaətin də həqiqi məntiqi nəticəsi var.

Bütün hallarda Zöhrə Vüqarın tayı deyildi. Əslinə qalsa, Zöhrənin də zəif

tərəflərindən bəhrələnən Vüqar və anası onu müdafiəsiz gördükləri üçün hər-tərəfli hücumu bütün zaman boyu davam etdirirlər.

Zöhrə həm də ənənənin qurbanıdır. Onun dözümlüyünün əsas səbəbi elə qurulandan çürük özüllər üzərində bərqərar olan ailə ənənəsinə sadıqlıq göstərir. Bir neçə dəfə həqiqi şərait yaranmasına baxmayaraq o düşüncə zindandan xilas olmaq istəmir. Hər halda bir gəlinin düşüncə yerdə baş çıxara bilməsi bizim xalqımız arasında xüsusi dəyər kimi hiş olunan məsələdir.

Bir sözlə, Zöhrə hətta həbsxananın qapısı açılana belə zindandan çıxmaq istəməyən məhkum kimi taleyinin əzbəli günlərini elə bu zindanın içərisində davam etdirərkən istəyir.

Bir daha onu qeyd etmək yerinə düşər ki, primitiv həyat səhnələri də yazıçı üçün öz məramını açmaq vasitə ola bilər. Hətta o, Zöhrənin Leninqrada qayıdarkən evdə gördüyü mənərə ilə bağlı məqamda qəhrəmanının monoloquunu xəssilik etmədən oxucuya çatdırır: "Evvə gəlmişdi. Amma gədəsi ayrı yerimə yox idi. Gecə olmasınax baxmayaraq təmizlik işlərinə başladım. Hər yer vığırdırdıqdan sonra ancaq dincələ bildim. Fikirliyərim acından ələndi də, belə oturma bilməzdim burada. Bizi anam uşaqlıqdan təmizliyə öyrətməmişdi. Həmişə deyirdi ki, toyuq toyuqluğu ilə yaldığı veri əvəlcə eşib təmizləyir, sonra yatır. Heç vaxt təmizliyini yaddan çıxarmayın. Elə müsbətlənçiligi də əsas sərtlərindən biri təmiz olmaqdır. Nə yaxşı ki, dinimiz var, nə yaxşı ki, mənim belə təmizkar anam var. Həyatda bizə çox şey öyrədən anam. Ona eə gəlir biz onu çox sevirik. Həmişə şükayətərim ki, atanızı mənədən çox sevirsiniz. Amma belə deyil. Atanın yerini ana verə bilməz, ananın da yerini ata. Sən nəhaq yerə bizi atanıza qısanırsan, ana. Biz səni anamız kimi sevirik. Gözəl təmizkar, qayğıkeş, əvəzedilməz anamız bəhbəyaz yağın qar kimi arzulardınız kimi. Səni heç kim əvəz edə bilməz. Heç kim. Gərək bunu unutmayasan! Ancaq bilirsən ki, atanız da əvəzsiz insandır. Onu bizdən yaxşı sən tanıyırsan. Qeyri-ətinə, kişiliyinə, düzlüyünə, inamına, bizə, sənin övladlarına əvəzsiz ata olduğuna hamıdan yaxşı sən bələdsən. Bela insana ancaq və ancaq fəxr etmək olar, gözəl anam. Gör sən nə qədər xoşbəxt insansən ki, belə həyat yoldaşın, ömür-gün sirdaşın var. Yer üzündə bundan gözəl heç nə yoxdur. Dünyanın bütün var-dövlətini yığsan, bunları ala bilməzsən. Dəmir çarxı geyib gəzsən, tapa bilməzsən, mənim əvəzsiz anam! Bunlar nə satılır, nə də alınır. Gərək bunları Allah insana versin. Məncə, Allah belə xarakterləri ancaq sevdiyi qullarına verir. Ən çox sevdiyi qullarına... Xoşbəxt o insandır ki, bu siyahıya düşür. Bilirsən, indi düşünürəm, kaş Vüqar atamın ayağının tozu qədr olaydı. Kaş! Bütün cəhətlərdə...". Hiss olunur ki, Zöhrə kifayət qədər güclü qadındır. Baxmayaraq ki, həyat təcrübəsi o qədər də çox deyil. Ailə quran kimi öz mühitindən, pərvəriş tapdığı diyardan ayrılıb. Demək olar ki, ailə bağları kəsilib. Ancaq ona təhsil imkanı, savad almağı kifayət qədər güc verir.

İnsan hər hansı bir mühitədə düşüncələrini, mənavi hazırlığına güvənərək çıxış yolu tapa bilər.

Zöhrə də bütün hallarda özünün mənavi mühitəsinə güvənir. Aldığı təhsilə, tanıdığı insanlardan aldığı tələmə güvənir. Onun ən çətin məqamlarda demək olar ki, munisi, tapınağı yenə daxil düşüncələrində: "Sanki yer üzündə tək-tənha qalmışdım. Kimin, kimsən yox idi elə bil. Nə edəcəyimi bilmirdim. Nə düşünəcəyimi, hara gedəcəyimi bilmirdim. Allahdan imdad istəyirdim, indi hara gedim, dərdi-

mi kimə danışım? Kim məni anlayar, kim məni başa düşər? Aqlın hardaydı deməzlər? "Səni zorla, döyər-döyər bu insanla evləndirdilər?" sualını verməzlər?.. Bu adamın seviləcəkdir bir cəhəti, utacaq bir tərəfi qalmamışdır. Elə istəyirdim ki, onun seviləcək bir cəhətini tapam. Amma tək Allahın xatirinə onu ata bilmirdim. Mənim taleyimə yazılan insandı o. Mənim qədrim, qismətimdi. Allahın rızasına baş əymək lazımdır. Bitirəm, bunu oxuyanda nə düşüncələr insanlar. Pafostu, qızgın danışaçaqlar. "İnsan dünyaya bir dəfə gəlir, gərək elə yaşayasan ki, sonra peşman olmayasan. Mən olsaydım belə edərdim, elə edərdim. Çalışdırm evlənməyim sevmədiyim birisiylə" - deyəcəklər. Ancaq mən də soruşmaq istəyirəm: "Bəyəm insan taleyini özü yazır? İxtiyarı öz əlindədirmi? Bəyəm bütün insanlara qismət olur sevdiyi ilə evlənmək? Bax elə Leyli ilə Məcnun, Fərhadla Şirin və yüzlərlə bir-birini sevdilər. Dastanlar qəbulub, kitablar yazılan bu sevgilər bir-birini qovuşdularmi?". Bəli, romantik düşüncələrdir. Bəlkə də qaynağı orta əsrlərə gedən düşüncələrdir. Amma əsil həqiqət budur ki, Zöhrənin öz həyatı ilə bağlı düşüncələrdir. Zöhrə bütün hallarda çətinliklərə qarşı dayanarkən özünün mənavi mühitinə güvənir. Ancaq bu mühitədə də o, qədərincə kömək görməyəndə sonuncu vasitəyə, yəni aqlamağa güc verir. Vəziyyəti dəyişdikcə hadisələr də çox kəskinləşir. İndi Zöhrə uşağ gözləyir. Vüqar ondan oğul doğacağına umur. Zöhrə üçün isə bunun forqi yoxdur. Hər halda ana olacağına düşünür. Belə bir vaxtda qaynanası Azərbaycandan qonaq gəlir. Hadisələr bir yerdə bir az da kəskinləşir. Bir ananın qonaq gəldiyi evdə qəddar, qeyri-insan hərəkətləri o qədər realitqla təsvir olunur ki, hətta ana adına sən dərəcə humanistliklə yaşayan hər hansı bir oxucuda bu ad ikrah doğurur. Yəni doğrudanmı ana adı daşıyan bir kəs bu qədər dərəcədə idbar, iktizülünə münasibətli dolaşdıracaq səviyyədə insan adı, ana adı daşıya bilər.

Ulduz Qasımın "Qurbət zöhrəsi" əsəri bir çox cəhətdən ibrət missiyası daşıyır. Görək ailə quran hər bir gənc ana adının müqəddəsliyini qorumaqla bərabər onun ədalət missiyası daşımali olduğunu da unutmasın. Bu səbəbdən Ulduz Qasımın "Qurbət zöhrəsi" əsəri həqiqi həyat hadisələri ilə bu günün oxucularına kifayət qədər görkəmli qəddərdir. Mənavi mühitə taraz olmayan ana hətta ən sağlamlı ailənin belə mənavi mühitinə dağıdıcı təsir göstərə bilər. Və bunun üçün ən yaxşı nümunə kimi Ulduz Qasımın Zöhrənin həyatını misal götürür. Kiçik bir detala diqqət edək.

Ana Leninqradda, oğlunun evində qonaqdır. Zöhrə xatirə-düşüncə monoloqunda öz səsimi daxilində yaşayır: "Dolabdan yeni yataqçarşafı çıxardım. Ona yer hazırladım. Vüqarla biz yerdə yatmalı olduq. Özümü də ayrı-ayrı yerlər hazırladım. Qaynananın bunu da söz edəcəyindən qorxdum. Nə ayrı otağımız, nə də ayrı divanımız vardı. Ona görə yerdə yatmalıydıq. Yaxşı ki, gələndə iki dəst dərəcə yorğan gətirmişdik. Yerimiz gərində o qədər sevimdim ki, başım-qulağım bəri bir az sakitləşirdi. Amma səhərə qədər yata bilmədim. Deyilənlər sözlərin hamısını qulağımda səsləndirdi. Beləliklə, hara qədər gedəcəkdik biz. Bitirək... Belə də qəddar insan olar? Bu qısqançlıqdır, paxıllıqdır, yoxsa sadəcə bir insan qarabandır? Belə insan olar yəni?.. İlahi, xərabanın olum, nə olsun ki, məni başqa bir ana doğub. Mən bir canlıyam, bir insanam axı. Görəsən, o bunu heç düşünürmü? Bunlara cavab verəkdən qorxurmu? Axı bir gün Allah qarşısında hesab çəkiləcək. Belə bir sual o heç özünə vermir. Bir insana bu qə-

dər nəhaq söz demək kimin ağılına gələr? Günahım olmadan eşitdiyim sözlər məni dəhşətə gətirirdi. Bunları düşünməyə istəmədim. Ancaq özümə bacarmırdım. Dərdimi kimə deyirdim? Bir də bunları kimə də deməkdən utanardım. Özü də çox utanardım. Sənin həyat yoldaşının anası sənə belə alçaldıcı sözlər desin və heç kim də buna cavab verməsin. Özümü çox alçaldılmış hiss edirdim. Vüqarın susması məni çox narahət edirdi. Amma bir tərəfdən də onu qınayırdım. Çünki cavab qaytaranda anası daha da kükrəyir, daha da qızır". Kifayət qədər bəs edəcək psixoloji düşüncələrdir. Ananın kimliyi, oğlunun hansı dəyərlərə sahib olduğunu göstərən biləcəkdir düşüncələrdir. Bütün bu məqamlarda Zöhrə ağıllı, montiqli cavablarla onun üstünə gələn mənfəi emosiyalı, psixoloji hücumların qarşısını almaq əvəzinə susmağı üstün tutur. Dözümlü ən dəyərli sığır kimi öz önünə çəkir. Yəqin ki, yazıçı bu psixoloji mübarizədə onu demək istəyir ki, dözümlü heç də axıracan təqdir olunan silah deyil. Yəqin ki, yazıçının bu mövqeyində təzadlı nəticələr axtarılan da olacaq, ancaq yazıçı tərəf göstərmədən, münasibət bildirmədən insanların mənasız və hədsiz dərəcədə mütiyyətinə yalnız bu yolla işləmək məqsədi daşımışdır. Hətta yazıçı Zöhrənin tərdüdlərinin mahiyyətinə onun özünə müvafiq məntiqli cavab verməyə çalışır: "Heç elə anamız olub ki, elə bilmirsiniz iki dənizin ortasında qalmısınız? Haraya addım atsanız, doryalara qərq olacaqsınız və elə oradaca illərlə səssiz-səmirsiz dayamb-durmusunuz. Allahdan başqa köməyə çağıracaq heç kimsəniz olmayıb. Əslində olub, amma çağırma bilməmişiniz. O iki doryanın arasında qərq olarkən insan nələ düşündürmü? Hansı samən çöpiyə nə atırm. İçərinizdə düşündükləriniz neçə kitabla bərabər olar? Və bir çıxış olu tapmayanda ələcsizliqlər içinizdə olanların hamısını öldürüb, kildə döndürüb. Heç ocağın yamib kildə döndürübün seyir etmişiniz? Şaşıra qaynanalov necə yavaş-yavaş közərir və kildə döndür. Mənə elə gəlir ki, insan da iki dənizin arasında qalanda və çıxış yolu tapmayanda alovlanıb sənən ocağa bənzəyir". Bundan sonra yazıçının Zöhrənin dil ilə mistik düşüncələri gəlir. O, baş verən hər şeyin, hər bir hadisənin Allahın iradəsi ilə icra olunduğunu qeyd edir. Bəlkə də bu Zöhrənin mənavi qarışmaları fonunda özünə uyğun yaratdığı təskinlikdir. O hətta işıq ucunun qaldığı yeri belə Allahın iradəsi ilə izah edir. Halbuki müəyyən məqamlarda o öz iradəsinə göstərə bilərdi. Ən kəskin qarantlıq belə öz iradəsinin gücünə işıqlandıra bilərdi. Bu, insanın hətta dini-mistik düşüncədən gələn mənavi müstəqillik imkanında çox uyğun gəlir. Demək, həyat-insan qarşılaşmasında yalnız qismətə nə olacağıni oturma gözləmək əslində hər kəsin etatlet girdabına düşməsinin təzahürüdür.

Bir sözlə, bu hissədəki özümüzün əvvəlində qayıtmaqla, "taylı-tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər" məsələni xatırlatmaq dəyər. Bəlkə də əsərin insan düşüncəsinə, mənavi-əxlaq baxımdan təsirinin mahiyyətini elə bu məsələdə axartmaq lazımdır. İnsan özü düşüncəyə, klassik aşiq yaradıcılığında deyildiyi kimi, kilmə qəzım, necə gəzım, harda mən? Ulduz Qasımın bir yazıçı kimi sənət həqiqəti həyat həqiqətindən qaynaqlanır. O, sözünün dəyərini həyat həqiqətinə sədəqətdə görür.

Ulduz Qasım realitqla güvənən, sözünün, qələminin gücünü realitqla söykənən qaynaqda görür.

6. Savaşın son fəslə

Quraqlıq yer üzərində müəyyən təsir göstərmək gücündədir. İnsan təbiəti də belədir. Əgər onun varlığı quraqlıqda, bəşərin yaratdığı sərvətlərin zənginliyindən faydalanmışsa, insan hissələrinin incəliyindən zövq almırsa, yaşadığı mühitə kifayət qədər mənfəti təsir göstərə bilər. Əlbəttə, ruhu, varlığı quraqlıq olan insan müvəqqəti olaraq fiziki gücü sayəsində ətrafı təsiri altında saxlaya bilər. Ancaq bu təsir davamlı və əbədi ola bilməz.

Bəzən də görürsən ki, yaz yağışları nəticəsində dağlardan gurultu ilə gələn sel yatağından çıxır, ətrafı lil altına alır. Get-gedə iqlim dəyişdikcə, fəsil əvəzləndikcə lil altında qalmış ərazilərə baxıb təəssüflü bir duyğu ilə ətrafı müşahidə edirik. Ancaq əgər lili altında bir saf məhv varsa, tezliklə torpaqda yaranmış çətin içərisindən həmin saf toxum çıcar, boy göstərir. Günəşin bəxş etdiyi həyat enerjisi ilə boy atır və çiçəklənir. Demək, həyatı asanlıqla məhv etmək mümkün deyil. Bircə saf toxum da məhv olmuş hesab etdiyimiz əraziyə təzədən həyat gətirir.

Hər halda Zöhrə düşüncə mühitədə saf toxumdur. Ərinin ailə mühiti, onun sağlam düşüncəsinin üstünə öz lili ilə basib örtməyə çalışsa da, Zöhrə özünün sağlam düşüncəsi ilə son ana qədər məhv olmur. O, öz gücünü göstərərək, hansısa müvafiq bir şəraitdən öz işığını ətrafa yaya bilər.

Yazıçı Ulduz Qasım Vüqarın ailəsinin bütöv halda, axıra qədər, hətta deyirdim ki, sonuncu incə duyğusuna qədər üzə çıxara bilər.

Zöhrənin təkcə fədakarlığı yox, onun sağlam mənəvi-əxlaqi siması da xüsusi bir qüvvə kimi özünü göstərir. O, bu qüvvə ilə Bəsirənin cəbhəsini

borca girməyə vadar edir ki, Bakıda, rayonda yaşayan övladları üçün hədiyyələr alsın. Bütün bunlardan sonra qonaq-qara üçün saxladığı çüzi konfeti də kağıza büküb götürür. Ümumiyyətlə, bu insanın sanki insanlıqdan xəbəri yoxdur. Ən pisi də odur ki, Vüqarın çüzi islah məqamlarında sətər hərəkətləri ilə sinəsini qabağa verir, onun düşüncəsinə yol tapan sağlam qənaətləri belə vurub dağıdır. Zöhrəni də ağıra-yaq olsa da, məcbur dirlər ki, Bəsirənin rayona yola salınmasında köməkçi olsun. Ümumiyyətlə, bu qadın Zöhrənin hamilliyinə qarşı sanki düşmən kəsilir. Əgər onun imkanı olsaydı, Zöhrənin bətinə övladını boğub ödürür, yaxud onun qarnını cırıb körpəni çıxarıb ayaqları altına atardı.

Bəsirənin təmsalında yazıçı qərəzin, kinin, küdrətin insanı nə hala saldığını ən adi, fəqət dəqiq cizgilərlə göstərə bilər. Zöhrənin taksidə Leninqradın yola salma mərasimi ilə bağlı müşahidələri də kifayət qədər həyat reallığını əks etdirir: *"Taksidə yənə ana-bala susmurdular. Bir-birinin sözünü kəsə-kəsə danışdılar. Mənasız və boş şeylərdən. Ümumiyyətlə, onlar hamudan və hər şeydən danışırdılar. Səbəbini bilmirəm. Qulaqlarım eşidə-eşidə mənim atamdan, anamdan, bacı-qardaşlarımdan. Lap elə noslimin hamısından. Heç də uf da demirdilər. Eşidirəm, eşitmirəm, inciyərəm, küsürəm - onlar üçün maraqlı deyildi. Dünəndən küs, bu gün də beş gün olsun. Axı niyə onlar hamının sözünü danışurlar? Hamını yıxıb-sürüyürlər? Hərdən az qalırəm qışqıram. Qışqıram ki, siz haqsızsınız, çox haqsızsınız. Niyə gül kimi insanlara şər-şəbədə qoşursunuz, niyə yalanlarınızla hamını alcaldırırsınız? Qışqıra bilmirdim, bacarmırdım. Bəzən düşünürəm ki, çox zəif insanam*

pul da qazana bilər. Və get-gedə Vüqarın təhqiredici təsir imkanları azala bilər. Ancaq Vüqar bütün yirticiliyi ilə onun da pullarını alıb anasına göndərir. Onlar ev aırlırlar.

Yerində, yurdunda ən yüksək həyat şəraiti olan Zöhrənin atası İbrahim kişi isə vəqonda yaşamağa olur. O belə vəziyyətdə də insanlığını itirmir. Zöhrə əvvəlcə bağçada işləyir. Sonra imkanları genişlənir. Rus dilini, ingilis dilini yaxşı bilməsi onu vəziyyətdən çıxarır. Öz qazancı ilə belə atasının yanına getməyə Vüqar çətinliklə razılıq verir. Hətta insanlıq xatirinə belə onu yola salmaq istəmir.

Zöhrə uşaqlarını - Aygünü və Səidi qonşunun ümidinə qoyub Azərbaycana gəlməli olur. İnsan mənəvi zənginliyi, yüksək əxlaqı, tərbiyəsi onun ən böyük sərvətidir. Bunu İbrahim kişinin ailəsinin təmsalında aydınlığı ilə görə bilərik. Bundan sonrakı hadisələr çox sürətlə davam edir. Hiss olunur ki, Zöhrə artıq özündə kifayət qədər güc hiss edir. İşləyir, yaxşı qazanır və get-gedə oğlu və qızı da onun atasından hansı fərqli cəhətlərə malik olduğunu yaxşı görür.

Axır ki, taleyin qisas zamanı gəlib çatır. Vüqar öz əməllərinin, yaşadığı həyat tərzinin, iyrənc təbiətinin, mənəvi boşluğunun nəticəsi olaraq ən sağalmaz bir xəstəliyə düşür. O qırtlaq xərcənginə tutulub və ömrünün son günlərini yaşamaqdadır. Vüqarın Zöhrəyə qarşı törətdiyi ən mənfur əməllərinə cavab olaraq Zöhrə ona insani borcunu axıra qədər verir. O, həkimlərin məsləhəti ilə Vüqarı qalmış vaxtdan istifadə edərək Azərbaycana gətirir.

Mədət həkim, yəni Vüqarın qardaşı onları təyyarə limanında qarşılayır.

na. Qorxur ki, Vüqarı ondan həmişəlik qopararsan. Heç nə dediyimi də bilmirəm vallah, mən də çaş-baş qalmışam". Mədətin bu geniş, canıyanalılıqla, vicdan əzabı çəkərək dediklərini əslində Vüqar deməli idi. Onsuz da Vüqar hiss edir ki, son günlərini yaşayır. Əgər bu vəziyyətdə də etirafa gücü çatmırsa, demək, *"qozbeli qəbir düzəldər"* məsələ dəqiqdir. Zöhrə isə Mədətin bu etirafının qarşısında yenə alicənablığını qoruyub saxlayır: *"Sən özünə dərd eləmə, qardaş. Halal xoşu olsun Vüqarın, o qədər əzab-əziyyətinə dözmüşəm. Nə qədər ağır olsa da, indi onu yarı yolda buraxıb heç kimin ümidinə qoymaram".* Bu Azərbaycan qadının sonsuz fədakarlığıdır. Taleyi ilə savaşa özünün mənəvi qələbəsidir.

Ulduz Qasımın qeyd etdiyi kimi bu dəhşətli, faciəli ailə dramının son səhnəsi Vüqarın həyatında baş verir. Bəsirə Zöhrənin üstünə yeriyir. Onu didib-parçalamağa çalışır. Doğrudur, Mədət də, Gülər də onun haqsız olduğunu deyir, dava-dalaşın qarşısını almağa çalışırlar. Ancaq nə fayda? Bəsirənin bəsirət gözləri çoxdan bağlanmışdı və açılmasına da güman yox idi.

Zöhrənin bundan sonrakı həyatı necə olacaq? O, əslinə qalsa, qarantılıqlarla çarpışa-çarpışa həyatının sonrakı mərhələsinə ən yüksək ali dərəcədə təmin edib. Bu onun mərdliyinin, sağlam əqidə yolundan dönməzliyinin nəticəsi kimi tələ mükafatı olaraq ona bəxş olunan qismətdir.

Zöhrənin əsərin sonundakı nitqi də Ulduz Qasımın yazdığı qənaətləri kimi ortaya çıxır: *"... bunlar hansı dünyada baş verirdi bilmirəm. Mən bu yerdən, ruhumu buza döndərən bu nişindən qopmaq istəyirdim. Amma ayaqlarım-*

III. "QÜRBƏT ZÖHRƏSİ"NDƏ DÜŞÜNCƏ DÜYÜNLƏRİ

ən müxtəlif tərəflərdən, hətta hücum-suz belə dağıda bilər. Vüqarın atası Bəsirənin simasızlığından, şərlərindən, böhtanlarından, yersiz dava-dalaşlarından belə tənəğ gəlir. Axır ki, o da bütün varlığı ilə Bəsirəni inkar edir. Onun Zöhrənin işığına hörmət və ehtiramla yanaşması göstərir ki, bir ailədə hamı eyni dərəcədə axıra qədər məhv ola bilməz. Onsuz da Bəsirənin cəbhəsində də az-çox sağlam qüvvə kimi Mədət həkim də var. O, bütün məqamlarda əvvəldən axıra qədər Zöhrənin haqlı olduğu üçün anasının üzünə aşkarlıqla deməkdən çəkinmir. Bəsirə digər ailəli qızlarının, eləcə də Vüqarın, Mədətdən qeyri oğlanlarının hamısının imkanlarını səfərbər edir. O bütün gücü, varlığı ilə Zöhrənin son qığılcıqlarını boğmaqda qərarlıdır.

Leninqradda Bəsirənin sanki artistlik məharəti, dünyanın ən mənfur mənfəti rolunun ifaçısı olması az qala oxucunu heyrətləndirir. Bu məsələdə Zöhrənin düşüncələri də maraqlıdır. O, mənfəti rol oynayan Bəsirəni fərqləndirir. Yəni mənfəti rol oynayan artist həyatın mənfəti tərəfini üzə çıxarmağa çalışır. Bununla əslində cəmiyyətə fayda verir. Amma əksinə, Bəsirə özünün mənfəti rolunu çox böyük ustahlıqla bərabər, təkcə artistlik etmir, mənfur insan kimi sağlam insan düşüncəsinə qarşı vuruşur. O, Leninqradda onsuz da kasıb yaşayan, dolanışığına güclə yola verən oğlunun evindəki son tikəni belə qamarlayıb məniməməyə çalışır. Gəlinin qış ayaqqabısını oğlundan alır, pulları müxtəlif vasitələrlə oğlundan çəkib götürür. Hətta onu

mən. Həddindən artıq zəif. Hamı mənim gücüm? Hamı mənim dağları yıxacaq qüvvəm, mətanətim? Yoxsa dəyişmişəm mən? Əzib heç nə ediblər mənə? Niyə mən burada oturmuşam? Nə saxlayır mənə bu cür insanlığın arasındayam?..". Bəzən oxucunun Zöhrəyə qələbi də tutur. Axı bu qədər mənfurluğa o nə üçün dözməlidir? Doğrudur, onun dözümlü ilə bağlı qarşıya çıxan suallara biz yeri gəldikcə cavab verməyə çalışmışıq.

Zöhrənin həyatının yeni mərhələsi onun uşağının doğulması ilə başlanır. Bu mərhələni savaşın son fəslə də adlandırmaq olar. Bu fəsil əslində ailəyə yeni nəfəs gətirməli idi. Çox təəssüf ki, Vüqarın mənəvi korluğu ailə üçün açılacaq yeni nəfəsləri bir daha bağlayır.

Zöhrə uşağının doğulduğu gündən evdə baş verən bütün münafişlərin qabağını sülhlə almağa çalışır. Hətta uşağın yanında səsinə belə hündürləndirən çıxarmır. O bununla Vüqara da təsir göstərmək istəyir. Təki Vüqar evdə uşağının olduğunu düşünən ata olsun. Vəziyyət isə heç də xoşagələm nə isə vəd etmir. Vüqar demək olar ki, adi insanlıq hissələrini belə itirir. Zöhrənin həyatını zillətlərə düşür etməkdə davam edir. Hətta Zöhrənin atası xəstələnir. Onun nəfəsi olduğunu qardaşı teleqramla bildirirsə də, Vüqar heç bir məhrəm münasibət göstərmir.

Bu artıq o dövrdür ki, erməni faşistləri Qarabağı işğal ediblər. Əhali yerindən-yurdundan dərbədər olub. Onların ikinci uşağı da dünyaya gəlib. Onu da qeyd edək ki, artıq Zöhrənin iş imkanları var. O, kifayət qədər

Burada Mədətin Zöhrəyə dedikləri də həyat həqiqətinə uyğun gəlir. Yəni insanlıq hər yerdə və həmişə bir dəfəlik ölmür. Kimsə insanlığın ali dəyər olduğunu bilir və bunu deməkdən də çəkinmir. Bu baxımdan Mədətin Zöhrəyə dedikləri çox maraqlıdır: *"Bax, Zöhrə, vəziyyəti bilirəm. Anam, qardaşım gecə-gündüz sənin qulluğunda dursalar belə, haqqını ödəyə bilməzlər. Sənə elədiklərinin günahını necə yuyacaqlar - bunu ancaq bir olan Allah bilir. Bilirəm, deməyim artıqdır, amma yənə məcburam deyim ki, indi ikiqat səhrili olmalısın, sənin bizə heç bir borcun yoxdur. Qardaşımı elə bu aeropordda buraxıb geri qayıtsan, yənə səni qnamaram. Amma bilirəm ki, sən ailənlə axıracam varsan. Ona görə də qarşıdakı fəlakətə hazır ol və bacarınam fikiri vermə. Mənim bu bədbəxt, yazıq qardaşım pis adam deyil, Zöhrə. Di gəl heç vaxt öz ağıyla hərəkət etmədi. Elə bil ovsunlayıblar. Uşaqlıqdan anama heç olmayan qədər bağlıdır. Guya bu arvad səhv eləyə bilməz. Onun ağzından çıxan hər kəlmə qanundur. Anadın, nə deyim vallah? Hərəkətlərinə haqq qazandırmaq çətindir. Bilmirsən erköyünlükdür, bilmirsən qışqançlıqdır. Təkcə sən deyilsən, o biri gəlinlərinə qarşı da belədir. Amma onlar bir öncəm çəkib özlərini ayağa vermirlər. Sən onun hər dediyinə susduqca, elə bil arvad daha da hövlənir, susqunluğun anamı dəli eləyir. Savadsız kənd qadınıdır. Sənin ürəyinin böyüklüyünü, mərhəmətinin sonsuzluğunu olduğu kimi qəbul edə bilmir. Biz onun üçün bir yanayırıq, Vüqar bir ya-*

dan torpağa, saçlarımdan bütün ailə həyatım boyu öz dikib imdad dilədiyim göy üzünə sirsıra buzlara bərkimmişdim. Yerimdən tərpənə bilmirdim. Məni bu cəhənnəmin astanasından qopara bilən hansısa bir qüdrət varmı? Gözüm artıq mənə yad olan, tanımadığım əyis-iyüzüzlər arasında Aygünün, Səidin simasını axtarırdı. Yaxşı ki, onlar bu qarib, yad yerdə, bu amansız adamların arasında yox idilər". Bu da final.

Cürük, mənəviyyatsız həyatın axırı beləcə Bəsirənin öz həyatında və həyatında başa çatır.

Bəs Bəsirənin, şəxsən onun özünün, Vüqarın Zöhrəyə qarşı bu qədər qəddar münasibətinin əsil səbəbi nə idi? Yazıçı bu suala aydın cavab vermir. Amma bir oxucu qənaəti kimi belə də düşünmək olar; bəli, Zöhrəni onlar istəyib almışdılar. Heç kəs məcbur etməmişdi. Ancaq onların Zöhrəni almaqda məqsədləri bu ola bilərdi. Onlar Zöhrəni almaqla yağ-bal içində yaşayacaqlarını düşünürdülər. İbrahim olanı-olmazı Bəsirənin evinə axacaqdı. Bu isə olmadı və nəticə də göz qabağındadır.

Həyat elə məktəbdir ki, o özü dərs verə bilər. Ancaq dərsi götürənə verə bilər. Həyatı öyrənmək istəyəndə, dərk etmək istəyəndə kömək edir bu məktəb.

Ulduz Qasımın *"Qürbət zöhrəsi"* əsəri həmişə oxunacaq.